

הגפן ושיר הכרם במקורות*

החל בתקופות ההיסטוריות הקדומות ביותר היוו הגפן ותוצרתה, יחד עם החיטה והשעורה, את הענף הכלכלי החשוב ביותר של הארץ. קרובים לה בחשיבותם היו התאנה והזית. מאות פעמים הוזכרו בתנ"ך: גפן, כרם, ענבים, יין, תירוש, שכר, חמר, צימוקים וחומץ. עשרות מונחים נתייחדו לחלקי הגפן, לפרייה ולעבודות הכרם. הגפן מסמלת את עם ישראל וגורלו¹. הפתגם "איש תחת גפנו ותחת תאנתו"² מסמל את העבר המזהיר ואת חזון העתיד. בספרות חז"ל, בהלכה ובאגדה מצויים אלפי אזכורים של הגפן וכל הקשור בה. להלן נתאר את הגפן ועבודות הכרם לאור המקורות³.

תפוצה

תחילה סברו שמוצאה של הגפן⁴ מקדמת אסיה, ברם בחפירות ארכיאולוגיות נתברר כי עוד בזמנים פריהיסטוריים גידלו את הגפן באזורים שונים בעולם; ואפשר שלגפן התרבותית היו אזורי מוצא אחדים. לפי הסיפור המקראי (בראשית, ט"ו, כ) נטע נח כרם לאחר המבול, כנראה בסביבת הרי אררט, מקום חניית התיבה. גידולה של הגפן בארץ קדום מאוד; סאנהת המצרי (סוף האלף השני לפנסה"נ) כותב, שמלך מצרים מינה אותו למושלה של ארץ כנען: "ארץ טובה היא, נאא שמה. תאנים בה וענבים, ויין לה - רב ממים, דבשה למכביר ושמנה לרוב וכל פרי על עצה"⁵. גידלו גפנים גם במצרים, על כך יעידו ציוריהן המרובים על גבי קברים ומצבות מצריים, מהם מלפני 5000 שנה⁶.

בארץ מגדלים זנים רבים של הגפן התרבותית; גפן הָפָר (*Vitis vinifera ssp. silvestris*) אינה גדלה בארץ. מטעם זה אין לזהות אותה עם 'באושים'⁷ ו'סוכי הגפן נכריה' (ירמיה,

* מוגש בזה פרק, שחלקו הובא בספרי עולם הצומח המקראי. כאן הוא מורחב, בתוספת הסבר מקיף על שיר הכרם של ישעיהו.

¹ כגון שיר הכרם בישעיה, ה'; משלי הגפן ביחזקאל, פרקים ט"ו, י"ז.

² מלכ"א, ה', ה; מיכה ד', ד; השוואה מלכ"ב, י"ח, לא; זכריה, ג', י.

³ סקירה מקיפה על הגפן והיין במקורות היהודיים הובא בספרו הגדול של הרב פרופ' עמנואל לעף: I. Löw, *Flora der Juden*, pp. 49-189 (להלן: לעף, פלורה). על תעשיית היין ראה באוצר הצמחים לברוך ציזויק, עמ' 539-662. סיכום על הגפן וגידולה ראה באנציקלופדיה לחקלאות ח"ג עמ' 172-202; ועייש ביבליוגרפיה.

⁴ *Vitis vinifera ssp. Sativa*; אכדית: gupnu; ארמית: גופנא. כרם: אכדית: karnu; מצרית: kimw; ארמית: כרמא.

⁵ ראה: י"מ גרינץ, מספרות מצרים העתיקה, ירושלים, תשל"ה, עמ' 13, 5.

⁶ השוואה בראשית, מ', ט-י.

⁷ ישעיה, ה', ד. על הבאושים נדון להלן; את השערה לזיהוים עם גפן הבר העלה ב' ציזויק, אוצר הצמחים עמ' 74.

ב', ולא עם 'גפן שדה' המגדלת פקועות⁸. לפי הכתובים גידלו את הגפן בסדום, לפני הפיכתה⁹. בגודל אשכולותיהן הצטיינו הגפנים שבעמק חברון (במדבר, י"ג, כג). באדום ובמואב הרבו לגדל גפנים (במדבר, כ', יז; כ"ב, כד). מפורסמת הייתה 'גפן שְבִמָּה' שבמואב (ישעיה, ט"ז, ח). בעמון הוזכר המקום יֶאֱבֵל כרמים (שופטים, י"א, לג). גם בזמן המשנה צוינו 'דליות שבֶּאֱבֵל' כגפנים אפילות, שהן האחרונות להבשלה¹⁰.

שמשון פעל בסביבות 'כרמי תמנתה' שבשפלת יהודה (שופטים, י"ד, ה). 'בית הכרם' נמצא בנחלת יהודה, לא הרחק מירושלים (ירמיה, ו', א; נחמיה, ג', יד). על נחלת יהודה נאמר בברכת יעקב: "אֶסְרִי לַגֶּפֶן עֵירָה וּלְשֵׂרָקָה בְּנֵי אֶתּוֹנוּ; כִּבְס בֵּינָן לְבוֹשׁוּ וּבְדָם עֲנָבִים סוֹתֶה" (בראשית, מ"ט, יא). 'נחל שורק' (שופטים, ט"ז, ד), הנמשך מירושלים לים, נקרא על שם שורק-שורקה, הגפן המשובחת שיינה אדום (ראה להלן).

המחולות בכרמי שילה הפכו למאורע היסטורי של הצלת שבט מכליה (שופטים, כ"א, כא). סיפור טראגי קשור בכרמו של נבות היזרעאלי (מלכ"א, כ"א). מפוארים היו כרמי שומרון והר אפרים (ראה ישעיה, כ"ח, א ואילך). אלה הושמדו עם חורבנה של מלכות יהודה; וירמיהו מנחם: "עוֹד תִּטְעֵי כְרָמִים בְּהָרֵי שׁוֹמְרוֹן, נִטְעוּ נוֹטְעִים וְחָלְלוּ" (ל"א, ה; השווה ישעיה, כ"ח).

בתקופת בית-שני טיבעו מלכי בית חשמונאי את הגפן והתמר על מטבעותיהם. זו טבועה גם על מטבעות בר-כוכבא. לפי המשנה (מדות, ג', ח) הייתה קבועה בפתחו של ההיכל גפן של זהב. גם ההיסטוריון הרומאי טְקִיטוּס מזכיר עובדה זו (Historiae 5, 5) יוסף בן מתתיהו מציין לשבח את כרמי עמק גינוסר (מלחמות, ג: י', ח). בזמן המשנה ציינו את יין השרוני ויין הכרמלי (תוספתא, נדה, ג', יא; בבלי, שם, כא, ע"א). לפי האגדה היו אשכולות הענבים של גְבֻלָא¹¹ בגודל עגלים¹². בגליל היו הגפנים נפוצות פחות מן הזיתים; ולכן אמרו: "בגליל יין עדיף משמן" (נזיר, לא, ע"ב). ביהודה היו כרמי יין מרובים מאוד; אך בסוף המאה השלישית לסה"נ מציין האמורא רבי אילא (בירושלמי שמו לרוב: רבי לָא): "בראשונה היו ענבים מרובות... ועכשיו אין ענבים מרובות" (ירושלמי, דמאי, פ"א, ה"א; כא, ע"ד)¹³.

מבנה הגפן וחלקיה

במקרא הוזכרו המונחים הבאים לחלקי הגפן, במיוחד לענפיה: בן, בד, דליה, זלזל, זמורה, חוטר, יונק, פְּנָה, מְטָה, נְטִישָׁה, יָצַר, סִלְסָלָה, עָרְשָׁה, עֲנָף, פְּאָרָה, קָח, קציר, שלוחה. במשל הגפן של יחזקאל מובא תיאור מיוחד במינו על נשר שעיסוקו בגננות ובגידול הגפן; וצוינו שם חלקיה: "ויקח מזרע הארץ ויתנהו בשדה זרע, קח¹⁴ על מים רבים, צפצפה שָמוּ. ויצמח ויהי לגפן סורחת, שפלת קומה; לפנות דליותיו אליו ורששו תחתיו יהיו. ותהי לגפן

⁸ עליהן ראה בספרי עולם הצומח המקראי, רמת-גן תשכ"ח, עמ' 202.

⁹ זו סימלה את הַשֶּׁע - דברים, ל"ב, יב; השווה בראשית, י"ט, לג.

¹⁰ תוספתא שביעית, ז', טו, ע"פ כ"י; ראה תוספתא כפשוטה לר"ש ליברמן, עמ' 578.

¹¹ כנראה גבלונה שבגולן; ראה מ"ש עליה בספרי על שביעית, ירושלים, תשמ"ז, ח"ב, עמ' 421, הערה 30.

¹² בבלי, כתובות, קיב, ע"א; השווה ירושלמי, פאה, פ"ז, ה"ד; כ, ע"ב.

¹³ ועיין שם דברי התנא רבי יהודה, שבראשונה לא היה מחמיץ היין שביהודה.

¹⁴ בסורית 'קח' היינו ענף, אך כאן הכוונה כנראה לערבה; וראה בספרי עולם הצומח המקראי, ערך 'ערבה'.

ותעש בדים ותשלח פארות... והנה הגפן הזאת כפנה שרשיה עליו ודליותיו שלחה לו, להשקות אותה מערוגות מטענה... להיות לגפן אדרת" (יחזקאל, י"ז, ה-ט)¹⁵.

על-פי הפילולוגיה קשה לקבוע את ייחודם המורפולוגי המדויק של אותם מונחים רבים הקשורים בחלקי הגפן, שרובם כנראה שמות נרדפים; נברר אחדים מהם: 'גפן סורחת' היא גפן 'שפלת קומה' הנ"ל, שזמורתיה שרועות על פני הקרקע, זו הנקראת 'רוגלית' בלשון המשנה (פאה, ז', ח). אותן זמורות קרויות כנראה 'נטישות'¹⁶, קצירים ויונקות (תהלים, פ', יב; איוב, י"ד, ז, ט). 'גפן אדרת' היא גפן שסמכוה לעץ, לגדר או לקנים, כדי שתתרום ותטפס מעליהם. זמורתיה הן ה'דליות'¹⁷ ובמשנה שמה של גפן כזו 'דלית' (פאה, ד', א). אותם נצרים מסולסלים, הגדלים ליד העלים ובעזרתם מטפסת הגפן, קרויים 'קנוקות'¹⁸. אפשר שהן ה'סלסלות' שבכתוב "השב ידך כבוצר על סלסלות"¹⁹. במשך השנים מתעבות הדליות ל'בדים' ומהן מסתעפות 'פארות': "ותעש בדים ותשלח פארות" (יחזקאל, י"ז, ו; וכן שם, י"ט, יד).

בלשון המשנה נקראת שורת גפנים מודלות 'עריס'; זה זהה כנראה עם 'עָרֶשׁ' בכתוב: "אף ערשנו רעננה"²⁰; כלומר כרמנו ירוק²¹. מונח אחר לענף מטפס של הגפן הוא 'בָּן', ולו נמשל יוסף: "בן פורת יוסף, בן פורת עלי עין; בנות צעדה עלי שור" (בראשית, מ"ט, כב). נראה כי 'בן פורת' הוא ענף פורה, ו'בנות' היא צורת ריבוי של 'בן'. הדימוי הוא לזמורות הגפן המטפסות על החומות ועל גדרות האבן, בעוד שורשי הגפן יונקים מן המעיין. אכן מצינו 'בן' במקביל ל'כֶּפֶה', היינו שתיל, ייחור: "ופקוד גפן זו, וכנה אשר נטעה ימינך, ועל בן אמצת לדך" (תהלים, פ', טו-טז).

בשם 'שָׁרִיג' קרויה הזמורה הצעירה הנושאת את אשכולות הניצה והענבים: "ובגפן שלשה שריגים, והיא כפֶּרֶחַת עלתה נצה, הבשילו אשכולותיה ענבים" (בראשית, מ', י)²². הגפן משירה את עליה בחורף: "כנבל עלה מגפן" (ישעיה, ל"ד, ד); ובפרקי דרבי אליעזר (פני"א) נאמר: "הגפן והתאנה נובל עלה מהם והם עומדים עץ יבש; וחוזרות ופורחות ונוצצות וצומחות ומוציאים עלים חדשים". משנשרו העלים, גוזמים-זומרים במזמרה את השריגים שגדלו בשנה האחרונה. אלה פונו בשמות זמורה, זלזל ונטישה: "וכָּרַת הזלזלים במזמרות ואת הנטישות הסיר הַתָּז" (ישעיה, י"ח, ה). אמנם אפשר שאין כאן מונחים זהים, אלא שכל אחד מהם מציין סוג שונה של גיזום וזמירה. ואכן מצינו בספרות חז"ל

¹⁵ על משמעות המשל ראה מה שכתבתי במאמרי בקובץ עיונים בספר יחזקאל בבית נשיא המדינה, תשמ"ב, עמ' 250 ואילך.

¹⁶ ירמיה, מ"ח, לב; השווה שם, ה', י; וישעיה, י"ח, ה.

¹⁷ יחזקאל, י"ז; ושם, י"ט, י-יא; יש לציין שבשם דלית קרוי גם ענף מתרומם של הארז (שם, ל"א, ז) ושל הזית (ירמיה, י"א, טז).

¹⁸ חולין, צב, ע"א. עייש הדרשות המשוות את מרכיבי התבירה לחלקי הגפן, והריקנים נמשלים לקנוקות שאין בהן פרי.

¹⁹ ירמיה, ו', ט (ראה ההערה הקודמת). השבעים גרסו כנראה: כבוצר על סלו.

²⁰ שיר השירים, א', טז; כבר הרמב"ם, בפירושו לכלאים, ריש פ"ו, זיהה 'עריס' (בערבית עֶרֶש) עם 'ערשנו'.

²¹ על משמעות הכתוב עיין בספרי על שיר השירים, ירושלים, תש"ם, בפירוש הכתוב שם.

²² שריג הוא גם ענף רך של תאנה: "חשוף חֶשְׁפָה (הארבה)... הלבינו שריגיה", (יואל, א', ז) מוסב על התאנה שעצתה לבנה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מונחים טכניים לסוגי גיזום וזמירה בגפנים כגון זינוב²³, ויתור, כיוון וצידוד²⁴. שני הראשונים מתייחסים לגיזום-זמירה, והאחרונים לגיזום לשם מתן צורה לגפן או לצורך הדליתתה²⁵. נהוג לגזום את הרוגלית - הגפן הסורחת - סמוך לפני הקרקע ולהותיר רק גזע נמוך ויעיניים מעטות; בדלית (= גפן אדקת) מותירים את ההסתעפויות העבות.

באביב מבלבלת הגפן ומצמיחה נצרים רכים, הם 'לולבי גפנים' (משנה ערלה, ג', ז), הניתנים למאכל לאחר התקנה במלח או בחומץ. אלה מתארכים לזמורות נושאות האשכולות. אפשר שלהן כינוי נוסף - 'חוטרי' - בכתוב "ויצא חוטר מגזע יש"י" (ישעיה, י"א, א)²⁶. לגפן - כוח התחדשות רב; גם משנגדע גזעה היא מצמיחה משורשיה נצרים: "ונצר משרשיו יפרה" (ישעיה, שם). אותם נצרים מתעבים ויוצרים גזע חדש - ה'פנה': "ועמד מנצר שרשיה - פנו" (דניאל, י"א, ז).

'לולבי גפנים' אינם אלא ענף מבלבל, המכיל בצורה מזערית את הזמורה, על כל מרכיביה לעתיד. בלולב נמצאים העלים כשהם עדיין קטנים ומקופלים. עם גדילת הזמורה הם הופכים לעלים - טרפים (יחזקאל, י"א, ה). הוצאת הניצנים והלולבים בצמח קרויה בתנ"ך 'פריחה' (שלא כבימינו שמונה זה מציין את הוצאת הניצה ופתיחתה). וכך יש להבין "פרחה הגפן, פתח הסמדר" (שיר השירים, ז', יג). לאחר הבלוב בוקעים מחיקי העלים אשכולות הניצה. זו קרויה 'סמדר'. מונח שמשמעו על-פי הסורית עמידה הפוכה; והוא קשור במבנה המיוחד של פרח הגפן הזעיר: עלי העטיף שלו אינם נמצאים, כבשאר הפרחים, בבסיס הפרח, כי אם בראשו. כשהוא סגור הם יוצרים כמין כיפה, הנושרת מהר והפרח נפתח - "פתח הסמדר"²⁷. בשעה זו מתגלים חמשת האבקנים ועמוד העלי²⁸. אחרי ההאבקה מתפתחת השחלה לענב בוסר: "כתם פרח ובסר גמל יהיה נצה" (ישעיה, י"ח, ה)²⁹ - "והיא כפרחת עלתה נצה, הבשילו אשכולותיה ענבים" (בראשית, מ', ז).

ה'בסר' הוא ענב בלתי בשל, קשה וחמוץ. במהלך גדילתו הוא מתמלא נוזלים³⁰ ונעשה שקוף. דרגת הבשלה זו נקראת במשנה (מעשרות, א', ב) 'הבאשה': "מאימתי הפירות חייבים במעשרות... הענבים והבאושים³¹ משהבאישו". והירושלמי (פ"א, ה"ב; מח, ע"ד) מסביר: "משיקראו באישה... והיא שתהא חרצנה שלהן נראית מבחוץ". יש ענבים שזה מצב הבשלתם הסופי; הם ה'באושים' שבישעיהו, ה', ג.³²: "ויקו לעשות ענבים ויעש

²³ המזנב בגפנים - משנה שביעית, ד', ו. ראה מה שכתבתי עליו בביאורי לשביעית, ח"א, עמ' 265-266.

²⁴ "מכוונין, מצדדין, משמטין" (ירושלמי, שביעית, פ"ד, ה"ב; לג, ע"ד).

²⁵ עיין בביאורי הני"ל עמ' 95-97.

²⁶ ניתן לפרשו כהמשך לשיר הכרם, שבפרק ה', או כהמשך לחזון היעשיריה ו'המנצבת' שבפרק ו'; ראה להלן הערה 48.

²⁷ הסבר מעניין זה הוא של ר"ע לעף (פלורה, ח"א, עמ' 72).

²⁸ פרחי הגפן הם אנדרוגניים. בזנים החדשים מצויים גם פרחים חד-מיניים.

²⁹ פירשנו שהניצה הופכת לפרי בוסר, הגומל והופך לעינב.

³⁰ לפי הירושלמי (שביעית, פ"ד, ה"י; ועיין פירושי שם, ח"א, עמ' 292): 'משזיחילו מים; מצב זה נקרא במשנה שם 'גרע'.

³¹ כך במשנת כ"י ליידיך; בכ"י אחרים: והאבשים.

³² אין לפרש שיבאושים הם עשבים רעים (ע"פ 'באשה' שבאיוב, ל"א, מ) - שהרי אותם ניתן לנפש ואין הם סיבה להפקרת הכרם שבמשל ישעיהו.

באזשים". הבאזשים הם ענבים 'לבנים' (למעשה ירקרקים), שאינם מאדימים ואין הם טובים להכנת יין אדום ומתוק, שהיה לפי טעמם של אבותינו³³. הם העדיפו הרבה יותר את גפן ה'שורק' או ה'שורקה'³⁴, שמענביה הפיקו יין אדום.

אשכול הענבים עשוי כרגיל 'שְׁדָּחָה' מרכזית, שממנה מסתעפות ה'פסיגות'³⁵, שהם אשכולות קטנים יותר. הפסיגות מונחות זו ע"ג זו, ארוכות בחלקו העליון של האשכול ומתקצרות בסופו. בדרך זו הוא מקבל צורת חרוט, שחלקו העליון נקרא 'כתף' והתחתון 'נטף' (תוספתא, פאה, ג', יא). 'עוללות' הם אשכולות "שאיין להן לא כתף ולא נטף" (משנה פאה, ז', ד); כלומר שהם חסרות שדרה³⁶. כזאת היא לרוב צורת אשכולות הענבים המאחרים בהתפתחותם: "כעוללות אם כלה בציר" (ישעיה, כ"ד, יג). לפעמים המצב בכרם גרוע כדי כך שה'כרם כולו עוללות' (פאה, ז', ד). יש שעוללה מכילה ענב בודד - גִּרְגָּר יחיד' (משנת פאה, שם). היחיד של ענבים הוא 'ענב' (דברים, ל"ב, יד; ובמשנה: נדרים, י"א, ו). בלשון המשנה גם גרְגֵר, גרגיר ופרידה (פאה, ו', ה; מידות, ג', ח). הענב קשור ל'פסיגה' ולאשכול על-ידי 'עוקץ' (ירושלמי, ברכות, פ"ו, ה"א; י, ע"א. וכן: תוספתא, עוקצין, א', א; 'עוקץ עינב'), ומקום חיבורם הוא ה'חותם'³⁷. הקליפה היא 'זג'; זו עוטפת את ציפת הפרי שבתוכה ה'חרצף' או ה'חרצנה' (משנה טהרות, י', ה).

אזורי גדילתה של הגפן הם נרחבים - 'מדן עד באר שבע' (מלכ"א, ה', ה). ישנן גם עדויות על גידולה בהר הנגב, בימי מלכי יהודה ואח"כ בתקופה הנבטית³⁸. לא כל הקרקעות טובות לגידולה; היא משתרשת ומתפתחת יפה בקרקע שתשתית קירטונית, היינו סלע רך, אך לא שסלעה גירני קשה³⁹. כְּוֹחָה מסורת שתושבי כנען לפני כיבושה ע"י בני ישראל "היו בקיאים בישובה של ארץ ישראל, שהיו אומרים מלוא קנה זה לזית; מלוא קנה זה לגפנים" (שבת, פה, ע"א).

הגפן בשיר הכרם

בשיר הכרם של ישעיהו (ה', א-ד) ניתן תיאור ציורי ורב-גוני, של דרך גידול הגפנים. תקציר - כעין תרשים של ציור - של שיר הכרם נמצא בפרק כ"ז: "ביום ההוא כרם חֲמָר"⁴⁰

³³ בימינו מקובל מאוד היין השולחני הקל והחמוץ; יש לשער שיין כזה נחשב בזמן העתיק כחמוץ. השווה לכאן 'חומץ סתווני' (משנה תרומות, י"א, ג); זה הופק כנראה מהענבים שהבשילו בחורף (ירושלמי, ביכורים, פ"א, ה"ג; סג, סע"ד; ועיין עוד עליהם בספרי על הירושלמי שביעית, ח"ב עמ' 257). על היין ראה להלן בסוף הערך.

³⁴ ישעיה, ה', ב; ט"ז, ח; בראשית, מ"ט, יא; ירמיה, ב', כא. באכדית 'שרקו' היינו אדום כדס; וכן הוראת 'שרקו' בארמית ובערבית. מכאן הפתגם העברי "לא כחל ולא שרק ולא פירכוס - ויעלת חין" (בבלי, כתובות, יז, ע"א; סנהדרין, יד, ע"א).

³⁵ משנה עוקצין, א', ה: "פסיגה של אשכול שריקנה מענבים".

³⁶ לליקוטן משמש הפועל 'יעולל'; ויקרא, י"ט, י: "וכרמך לא תעולל ופֶרֶט כרמך לא תלקט" (פֶרֶט' היינו הענבים הנושרים בשעת הבציר); "יעולל יעוללו כגפן שארית ישראל" (ירמיה, ו', ט).

³⁷ במדבר, ו', ד; נחלקו בהלכה (משנה נזיר, ו', ב) בנידון, שלדעה אחת חרצן היא הקליפה וזג הוא הגרעין. בלשון העם קראו חרצנה לגרעין; ראה לעיל.

³⁸ ראה עליה בספרו של יהודה קידר, החקלאות הקדומה בהרי הנגב, תשכ"ז.

³⁹ עיין ירושלמי, כלאים, פ"ה, ה"א, דיון בשאלת השתרשות הגפן בסלע לדין כלאי הכרם.

⁴⁰ חמר הוא יין אדום, במקביל ל'ויטעהו שורק' שבישעיה, ה', ב.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ענו לה. אני ה' נצרה, לרגעים אשקנה, פן יפקוד עליה; לילה ויום אצרנה". ובהמשך בא האיום בהפקרת הכרם לשמיר ושית ואף בהצתתו.

משוכלל ומיוחד במינו המבנה האומנותי של שיר הכרם שבפרק ה'. הוא מתאר מחזור של שנים-עשרה עבודות בכרם בשני חלקים המשלימים זה את זה. האחד מונה את המעשים בהכשרת שדה-בור לכרם; והשני מונה את הפעולות והמחדלים לקראת החזרתו למצבו הראשוני - שמיר ושית. שני חלקים אלה משלימים את המעגל. ה'מחדל' רומז למעשה החיובי בתנאים תקינים. וכך בצמצום לשון ובהימנעות מחזרות מתקבלת תמונה מלאה של דרכי עיבוד הכרמים בימי ישעיהו.

הכרם המיוחד במינו ניטע ב'קרן בן שמן', שהיא פינה במדרגות שבהרים, הנפגשות בערוץ המנקז את עודפי המים לנחל שבעמק⁴¹. זו חלקה קשה מאוד להכשרה, באשר ברבות הימים נסחפו לתוכה אדמה ואבנים ושיחים, וגדלו שם צמחי בתה שקשה לעוקרם. ברם הפוטנציאל החקלאי של חלקה זו הוא רב; מכאן כינויה 'קרן בן שמן', היינו פינה בעלת סיכויי פוריות. בחלקה זו בחר הכורם לנטוע את המובחר בגפנים; בכרם זה תלה תקוות רבות ולבסוף התאכזב מרות, באשר קיבל ענבים מזן שונה לחלוטין מצמח-האם שממנו לקח את הזרע.

אין המדובר כאן בנטיעת ייחור או שתיל, שהרי בכגון זה הפרי המתקבל זהה תמיד בתכונותיו לצמח האם. המדובר בזריעת חרצנים של ענבים מובחרים. רק בכגון זה תיתכן אכזבה כזאת שהפרי שונה בהחלט מהוריו⁴². לכך כיוון ירמיהו (ב', כא) המסכם במשפט אחת את שיר הכרם: "ואנוכי נטעתך שורק, כולו זרע אמת, ואיך נהפכת לי סורי הגפן נוכריה". השימוש במונח 'ויטעהו' אפשרי גם ביחס לזריעת חרצן, ומצינו כמותו בספרות חז"ל⁴³. יש גם יתרונות מסוימים בזריעת חרצן, באשר השורש של הגֶבֶט מעמיק לחדור ומשתרש היטב בקרקע, אך כאמור קיים כאן הסיכון של קבלת ענבים שאינם דומים לצמח שממנו נלקחו החרצנים.

המדובר אפוא בכורם שמצא ענבים מובחרים במקום מבודד, שלא היה בו חשש של הכלאה זרה, כגון במדבר⁴⁴ ואותם זָרַע. הנמשל הוא עם ישראל, שה' בחר בו במצרים, הוליוכו במדבר, הביאו לארץ הבחירה ונטעו שם⁴⁵ אך כאמור הכרם הכזיב. במצב זה נאלץ הכורם לעקור את כרמו או לשורפו⁴⁶, אך בעל כרם ישראל לא פגע בו כי אם החזירו למצבו

⁴¹ בלשון המשנה צוינה פינה זו כמקום 'ראשי מדרגות מעורבין' - ירושלמי, פאה, פ"ב, ה"ב; יז, ע"א. השווה: תוספתא, שם, א', ט; וראה מה שכתבתי בספרי החקלאות בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים-רמת-גן, תשכ"ג, עמ' 136.

⁴² מבחינה ביולוגית, ריבוי על-ידי שתיל או ייחור הוא ריבוי וגטיבי וריבוי על-ידי זרעים הוא גֶבֶט. רק באחרון יתכנו צירופי גֶבֶט, מהם שליליים, שהיו אצל ההורים בדורות הקודמים ולא באו לידי ביטוי עד עתה, בעיקר מפאת היותם רציביים. על נושא זה דנתי במבואי לספרי כלאי זרעים והרכבה, וביתר פירוט במאמרי 'תורשה וסיבבה במעשה יעקב בצאן לבן', תחומין, ג, עמ' 461-472.

⁴³ כגון נטיעת גלעינים, אגוז, זרעי דלעת, פול ועוד. מקורות ראה בספרי החקלאות בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 129.

⁴⁴ השווה: הושע, ט', י: "כענבים במדבר מצאתי ישראל".

⁴⁵ לנושא זה מוקדש פרק בתהלים (פ', ט-יח) במשל על "גפן ממצרים תסיע, תגרש גויים ותקַעָה".

⁴⁶ רעיון זה נמצא ב'תקציר' של שיר הכרם: "אֶפְשָׁעָה בה, אצינתה יחד" (ישעיה, כ"ז, ד). ואכן ירמיהו (א', י) הופקד לנבא על מצב של "לנטוש... ולנטוע".

הקדום "ועלה שמיר ושית"⁴⁷. אפשר שציפה להתחדשות נצרים משורשיו⁴⁸, ואולי להרכיב על הכנה רוכב של 'שורק'⁴⁹.

נחזור עתה **למהלך העבודות שבשיר הכרם**. לראשונה מקצצים את הקוצים, אותם צמחי ה'בתה' ושמיר ושית' שעלו במקום. השלב הבא -יויעזקהו': העיזוק הוא חפירה מסביבו⁵⁰, לעקירת הסלעים ושורשי השיחים שעלו ב'קרן בן שמן'. לאחר שנתפנה השדה מהם בא שלב וייסקלהו', של ליקוט האבנים הקטנות יותר. אלה מצטרפות לסלעים המהווים את הבסיס לבניין הגדר. הגדר מגנה מפני חדירת בהמה גסה, העשויה לרמוס את הגפנים; מכאן "פרוץ גדרו והיה למרמס". מעל לגדר מניחים את הענפים הקוצניים - המשוכה, שהוזכרה במחדל - "הסר משוכתו והיה לבער", זו שתפקידה למנוע חדירת בהמה דקה⁵¹. על אותה משוכה מניחים אבנים המצמידים אותה למקום⁵². עתה נתקבלה חלקה חפורה, מסוקלת וגדורה, והכורס ניגש לנטוע או לזרוע בתוכה את הגפנים - "ויטעהו שורק"⁵³. מעתה יש לעדור בין הגפנים, פעולה שהוזכרה במחדל - "לא יעדרי". מדי שנה, בחורף, זומרים את הזמורות ומותירים רק 'עיניים' אחדות, שמהן יבקעו הזמורות החדשות. הזמירה היא עבודה חיונית ביותר⁵⁴; ואוי לו לכרם אשר ילא יזמר'. בשיר הכרם הוזכר כרם שבמדגרות הרי יהודה, שאין חורשים בהם כי אם עודרים; הם 'ההרים אשר במעדר יעדרון' (ישעיה, ז', כה; השווה משנה פאה, ב', ב). כרמים אלה הם לרוב של בעל, אבל יש מהם שקיבלו השקית עזר (על כך מעידים שרידי בורות מים הנמצאים לצד מגדלי השמירה הקדומים שבהרים). ההשקיה הוזכרה בתקציר הנ"ל של שיר הכרם: "לרגעים אשקנה" (ישעיה, כ"ז, ג)⁵⁵. בשלוש השנים הראשונות הכרם הוא 'ערלה', שענביו אסורים במאכל (ויקרא, י"ט, כב)⁵⁶. באותן שנים מוריד הכורס את ניצני הפרי, והוא מתכוון לשנת הרביעי, שבה מותר כבר ליהנות מן הפרי.

47 יש לציין שהושע מעלה חזון של ניסיון חוזר לנטוע כרם מענבים שנמצאו במדבר (ראה לעיל, הערה 44): "והשמותי גפנה ותאנתה... והולכתייה המדברה... ונתתי לה את כרמיה משם" (הושע, ב', יד, טז, יז).

48 כגון בחזון התחדשות המצבת של האלון (וי, יג) שהמשכו הוא לדעתי "ויצא חוטר מגזע ישי ונצר משרשיו יפרה" (שם, י"א, א).

49 לא ברור אם הכירו בזמנו של ישעיהו את ההרכבה. לדעתי נתכוון לה יחזקאל (ל"ז, יט): "הנה אני לוקח את עץ יוסף... ונתתי עליו את עץ יהודה ועשיתים לעץ אחד".

50 פירשתי עיזוק מלשון עיזקא בארמית היינו טבעת, והכוונה לחפירה או לעידור עמוק מסביב לעץ או לסלע; מעין מה שפירש הערוך; אך עיין תוספות (מנחות, פד, ע"א, ד"ה שומרט), שפירשו עזק - גדר.

51 השווה לכאן: בבא קמא, ב, ע"ב - ג, ע"א, הדיון בעניין הנזק של 'רגל' השור וביעור על-ידי 'שן' הצאן.

52 במקום שאין סלעים ואבנים היו מסתפקים בהגנה על הכרם על-ידי סייג של קוצים: "דרך בני אדם גודרים כרמיהם בקוצים ובדרדרים, בסירים ובחוחים" (פסיקתא רבתי, פרשת כי תשא, פ"י; מהד' איש-שלום, לה, ע"ב).

53 ראה בנידון לעיל הערות 33, 42 ואילך.

54 יש לציין כי לגבי איסור עבודה בכרם ציינה התורה שתי עבודות יסוד: "שדך לא תזרע וכרמך לא תזמר" (ויקרא, כ"ה, ד).

55 עיין להלן, בדין על מזיקי הגפן, פירושי להמשך הפסוק "פן יפקוד עליה". לפי זה נרמזה השקאת הכרם בנמשל "ועל העבים אצה מהמטיר עליו מטר".

56 נראה שלכך כיוון ירמיה (ג, ב) בכתוב "קודש ישראל לה', ראשית תבואתה, כל אוכליו יאשמו". הוא רומז להמשך כאן (פסוק כא): "ואנכי נטעתך שורק, כולו זרע אמת, ואיך נהפכת לי סורי הגפן נכריה". כתוב זה הוא תמציתו של 'שיר הכרם' של ישעיהו.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

עתה יש לדאוג לשמירה על היבול על-ידי בניית מגדל שמירה - "ויבן מגדל בתוכו" - היא הישומירה' בלשון חז"ל (משנה כלאים, ה', ג; השווה: בבא בתרא, סח, ע"ב). כמו כן חוצב הכורס את הגת, הוא היקב, המשמש לדריכת הענבים: "יגם יקב חצב בו". הוא מתכוון לקבל ענבי-יין אדום ומשובח, אך - "ויעש באושים" - ענבים פחותי ערך (שעל מהותם דנו לעיל). אבני היקב, כמו גם אבני החציבה של הבור, משמשים לבניית המגדל - השומרה.

להלן נציג טבלה המסכמת את העבודות בשיר הכרם:

רומז למעשה	המחדל	פירו	המעשה
עקירת הקוצים שעלו בשדה	ואשיתהו בתה ועלה שמיר ושית		1
		חפירה עמוקה לעקירת הסלעים סיקול השדה מאבנים	"ויעזקהו" "ויסקלהו"
בניית גדר האבנים התקנת משוכת הקוצים שעל הגדר	"פרץ גדרו" "הסר משוכתו"		
		נטיעת הגפן שיינה אדום	"ויעטעהו שורק"
השקיית הגפנים	"אצה מהמטיר עליו מטר"		
עידור בין הגפנים זמירת הגפן בחורף	"לא יעדור" "לא יזמר"		
		בניית מגדל בתוכו" חציבת היקב	"ויבן מגדל בתוכו" "יקב חצב בו"
בציר הענבים שיינם חמוץ	"ויעש באושים"		

כאמור המדובר בשיר הכרם במטע הררי המושקה השקיית עזר במים שנאגרו בבור. גפן שתולה ליד מים מצליחה במיוחד ומכאן "בן פרת על-עין"⁵⁷; "כגפן על מים שתולה, פוריה וענפה היתה ממים רבים" (יחזקאל, י"ט, ז).

מכלול העבודות בכרם

קרוב לארבעים פעלים הקשורים בעיקר בעבודות הכרם⁵⁸ צוינו בספרותנו העתיקה: אבק, באש, בלש, בקק, בצר, גרגר, גרע, דלה, דלל, דרך, הלך, זהם, זלף, זמר, זנב, זרע, חבל, חלל, חמס, כמר, מצמץ, נטע, נטר, נכש, נשר, סחט, ספק, עבה, עדר, עלל, עסה, עצר, עקץ, עשן, פסג, קטף, קצץ, קרץ, רכב. מתוך אלה נמנו במקרא: בצר, דרך, זמר, זרע, חבל, חלל, חמס, נטע, נטר, עדר, עלל⁵⁹.

⁵⁷ ראה מה שכתבתי על מונח זה לעיל הערה 22.

⁵⁸ מהם מונחים הקשורים בהבשלת הענבים; כגון באש, בקק ועוד.

⁵⁹ רשימה זו היא ע"פ ר"ע לעף, פלורה, ח"א, עמ' 66 ואילך.

מרבית את הגפן על-ידי זריעה⁶⁰, נטיעה או הברכה⁶¹. כרגיל שותלים 'יחור', היא 'פְּנָה' (תהלים, פ', טו), היינו זמורה קצרה; ונהגו להרכיב עליה 'רוכב' של מין משובח. דרך אחרת של ריבוי גפנים היתה 'הֶבְרָכָה': נועצים בקרקע זמורה ולאחר השתרשותה מפרידים בינה לבין צמח-האם. בדרך זו ניתן לפתח במשך הזמן מגפן אחת כרם שלם (משנה ערלה, א', ה). שונים היו מרחקי נטיעת הגפנים זו מזו: שתי אמות, ארבע, או שש עשרה; ויש ששתלון במרחקים גדולים יותר ואת שטח הביניים ניצלו לנטיעת גידולים אחרים (ראה: משנה כלאים, ו', א; ה', ו; ד', ו). התורה אסרה 'כלאי הכרם' (דברים, כ"ב, ט). לפי מסורת חז"ל אין האיסור חל על עצים למיניהם, שאותם מותר לנטוע או לזרוע לצד הגפנים, כי אם על 'מיני זרעים' - גידולי שדה. רבות מאוד הן ההלכות הדנות במרחקי הזריעה והשתילה בזיקה לאיסור כלאי הכרם; רובן נידונו בפרק ד' של מסכת כלאים; והובאו לגביהן מונחים כגון 'מחול הכרם', 'קרחת הכרם' ועוד.

במקרא צוינו יחידות כרם גדולות, כגון: 'עשרת צמדי כרם'; 'צמד כרם', היינו שטח הנחרש במשך יום על-ידי צמד בקר (ישעיה, ה', י). כרם גדול מאוד הכיל 'אלף גפן באלף כסף' (שם, ז', כג); "כרם היה לשלמה... איש יביא בפריו אלף כסף" (שיר השירים, ח', יא). בזמן המשנה והתלמוד מדובר על יחידות כרם קטנות ביותר; מטע של תשע גפנים כבר נקרא כרם; ו'כרם קטן' הכיל חמש עד שש גפנים (משנה כלאים, ד', ו).

מזיקי הגפן והדברתם

מרבית הם מזיקי הגפן⁶², מהם גדולים, ומהם זעירים - מיקרוסקופיים - שרק נזקם נראה לעין. בתוכחה מצינת התורה: "כרמים תטע ועבדת ויין לא תשתה ולא תאגר, כי תאכלנו התולעת" (דברים, כ"ח, לט). הכוונה כנראה לזחלים של מינים שונים של פרפרי לילה, כגון עֵש-האשכול שזחליו מכרסמים את הנְצָה והפרי ומזהמים את האשכולות. גם עש קליפת החדר, גורם נזק לענבים. הזחלים של פרפרי הגפן⁶³ מכרסמים את העלים. בהרי יהודה מצוי סַס הגפן, שזחליו מכרסמים את נְצָני העלים והפרחים. לאחד ממיני הזחלים האלה או לכולם נתכוון מלאכי (ג', יא) בכינוי 'האוקל', אף שאפשר שנתכוון לארבה בכל שלבי התפתחותו, שלו כינויים נוספים במקרא: ילק, חסיל וגזם⁶⁴. גם אלה מכרסמים את כל חלקי הגפן. לזחלים המכרסמים יש להוסיף רימות של חיפושיות הקודחות בגזע ובזמורות של הגפן, מהן מיוחדות לגפן ומהן רב-פונדקאיות.

למיני חרקים אלה נתכוונה הברייתא: "מזהמין מתלעין בשביעית... אין מְגַזְמִין אבל נוטל הוא את הרוֹאֶה"⁶⁵. בראשון מדובר על 'זיהום', מריחת האילן בזבל או בחומר מתאים

⁶⁰ על זריעת החרצן ראה לעיל הערה 42.

⁶¹ התורה אסרה 'כלאי הכרם', היינו לנטוע גפנים בין גידולי שדה (פרט למיני אילנות) ולהפך; חז"ל פירשו שאיסור זה כולל נטיעה, הברכה והרכבה (בבלי, שבת, עג, ע"ב ועוד).

⁶² עשרות מהם תוארו בכרך ג של האנציקלופדיה לחקלאות, עמ' 541-545.

⁶³ באנציקלופדיה, שם עמ' 543, נמנו מהם שלושה מינים.

⁶⁴ ראה עליו בספרי חי וצומח בתורה, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 20-22.

⁶⁵ שביעית, פ"ב, ה"ד; לג, ע"ד; השווה תוספתא שם, א', יא; בבלי עבודה זרה, נ, ע"ב. ועיין מה שכתבתי בביאורי לשביעית, ח"א, עמ' 108-111.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לשם ה'תילוע', כלומר הדברה או מניעת החדירה של הרימות הקודחות בעץ. (הרימות גורמות נזק לשנים רבות, ולכן התיירו פעולה זו בשביעית). לעומת זאת נאסר בשביעית ה'גיזום', היינו הוצאת אותן רימות מפנים העץ או סילוק הגזמים, הזחלים של החרקים, מן הצמח, מפני שזו טרחה מרובה⁶⁶. הסרת 'הרואה', היינו ליקוט הפרפרים או החיפושיות, שכבר נתפקחו עיניהם, היינו שכבר עברו את הגלגול לשלב החרק המבוגר. אלה עשויים להטיל ביצים מרובות, שיתפתחו, בשנה זו או לאחריה לזחלים מזיקים. פעולת-מנע זו חיונית לעץ ואינה כרוכה בעבודה מרובה, לכן התיירו בשביעית.

מיני כנימות פוגעות בעלים ובשורשים של הגפן⁶⁷. קשה נזקן של אקריות זעירות, במיוחד רב נזקה של אַקְרִיית הַעֲפָצִים. מבין המחלות הנגרמות על-ידי פטריות ובקטריות יש לציין את ריקבון השורש, שבא בין השאר בעקבות עודפי מים. נראה שלה נתכוון ישעיה (כ"ז, ג), המציין, "לרגעים אשקנה פן יפקוד עליה"; או נפרש, שעל-ידי השקיה זהירה נמנעת נשירת העלה של הגפן. פטרית הקמחון אף היא גורמת לנשירת העלים⁶⁸. במקורות חז"ל צוין שהדבירו את מחלות הגפן על-ידי איבוק ועישון (ירושלמי, ביכורים, פ"א, ה"ג; סג, סע"ב).

מבין המזיקים הגדולים יותר צוינו ציפורים המנקרות בענבים (ראה: בבא בתרא, כו, ע"א). הסמדר - נצת הגפן - נאכלת על-ידי שועלים (שיר השירים, ב', טו) וחזיר הבר מכרסם את שורשיה (תהלים, פ', יד)⁶⁹. הרועים, יש שהם מחזירים לכרם את עדם, האוכל את עלי הגפנים ומשחיתן (ירמיה, י"ב, י). גנבים בלילה בוצרים את הענבים (ירמיה, מ"ט, ט; עובדיה, א', ה) והאויב מכלה את הגפנים (נחום, ב', ג).

מוצרי הגפן

מוצרי הגפן הם מגוונים. בראש וראשונה היין, שזכה בעולם העתיק להערכה רבה, שהוא "המשמח אלהים ואנשים" (שופטים, ט', יג); "ישמח לבב אנוש" (תהלים, ק"ד, טו). היין המשובח בתקופה העתיקה היה מתוק ובעל ערך תזונתי-קלורייטי רב. בגלל המתיקות ותכולת האלכוהול הגבוהה חייבו ש'כוס של ברכה' צריך שיינה יהיה מזוג - שלושה חלקים מים ואחד של יין (בבלי, שבת, עו, ע"א-רע"ב; עירובין, כט, ע"ב). מכאן המסקנה ש"חמרא סעיד ומשמח" - יין מזין-משביע ומשמח (ברכות, לה, ע"ב). המונח 'יין' בשינויים קלים משותף לשפות רבות⁷⁰. מרובים סוגי היינות שהוזכרו בספרות חז"ל⁷¹.

⁶⁶ פירשתי בעקבות הר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה, עמ' 439; ועיין שם על שיטת הבבלי והפרשנים, שהכוונה לגיזום שהוא זמירה.

⁶⁷ כאן יש לציין את פילוקסכת הגפן, כנימה התוקפת את השורשים, שהגיעה מאמריקה וגרמה כמעט להכחדת הגפנים בראשית המאה הזאת בארץ ובאירופה. רק החלפת הכנה המקומית בכנה אמריקאית אפשרה את חידוש מטעי הגפן בארץ.

⁶⁸ לא מנינו כאן את פטריית הכשיתית, באשר זו הובאה כנראה מהעולם החדש; ראה ההערה הקודמת.

⁶⁹ מדובר שם במקרה של פריצת הגדר: "למה פרצת גדריה וארוה כל עוברי דרך; יכרסמנה חזיר מעיר וזין שדי ירענה". 'זין שדי' הוא כנראה שם כולל לבעלי חיים (השווה: תהלים, נ', יא).

⁷⁰ אוגריתית: ין; בחבשית וין; ביוונית οἴνος; בלטינית vinum ומכאן לשפות אירופאיות.

⁷¹ מקורות לאלה ראה אצל לעף, פלורה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מהם נציין: יין חי ויין מזוג; יין חדש ויין ישן; יין מתוק ויין מבושל; יין חום ויין לבן;⁷² יין קונדיטון; יין פסנדיטין; יין אילנתית; יין ינומלין; יין חיורין ויין קפריסין.⁷³

תירוש בתנ"ך משמעו עסיס ענבים, קודם תסיסתו והפיכתו לייין.⁷⁴ ברם בלשון המשנה ולאחריה הושאל השם תירוש לפירות מתוקים ולעסיסם ודווקא יין הוצא מכלל שם זה; ואמרו: "הנודר מן התירוש אסור בכל מיני מתיקות ומותר בייין" (תוספתא, נדרים, ד', ב). והסביר התלמוד: "הילכו בנדריים אחר לשון בני אדם... [אף כן] התורה קראת אותו תירוש".⁷⁵ הכוונה לקבוצה 'דגן, תירוש ויצהר' ולצירוף גפן ותירוש שהוזכר פעמים רבות בתנ"ך.⁷⁶

'חָמֵר' הוא שם נרדף לייין, ששמו בארמית חמרא.⁷⁷ **'שָׁכָר'** שבמקרא⁷⁸ הוא, לדעת רבי אלעזר הקפר, יין חי: "יין - זה מזוג [במים], שכר - זה חיי".⁷⁹ לדעת חכמים: "יין הוא שכר ושכר הוא יין, אלא שדיברה תורה שתי לשונות" (ספרי במדבר, נשא, פסקא כג; במדבר רבה, י', י). אנו נציע כי שכר הוא יין שעדיין לא נסתיימה תסיסתו, אך הוא משָׁכָר. לפי זה נקבל שלושה מוצרים: 'תירוש' - מיץ ענבים טרי; 'שכר' - מיץ תוסס; 'ייין' - שנסתיימה תסיסתו. בספרות חז"ל מדובר על 'שכר תמרים... שכר שעורים'.⁸⁰ שכר משעורים קרוי גם 'שכר המדי' (משנה פסחים, ג', א; בבלי שם, מב, ע"ב) או 'שכר של כשות' (ראה: עבודה זרה, לא, ע"ב), הוא 'שכר של היזמי' (כתובות, עז, ע"ב). הכוונה למשקה משָׁכָר כעין הבירה של ימינו, שהוסיפו לו חומר שהופק מצמח הפֶּשֶׁת.⁸¹ מן המוצרים האחרים נזכיר **צימוקים** (שמו"א, כ"ה, יח), שהם ענבים שיבשו ונצטמקו על הגפן או ששיטחו על פני משטח כדי שיתייבשו בשמש. בתלמוד הירושלמי (דמאי, פ"ב, ה"א; כב, ע"ד) צויין שבארץ ישראל לא ייצרו כמויות ניכרות של צימוקים והוצרכו לייבאם מחו"ל. מאכל אחר מענבים היו 'אשישי ענבים' (הושע, ג', א; השוה: ישעיה, ט"ז, ז); הם כנראה אשישות בכתוב 'סמכוני באשישות' (שיר השירים, ב', ה). לפי התלמוד הירושלמי⁸² אשישות הם "עדשים קלויים, טחונים, מגובלים בדבש ומטוגנים"; 'דבש' כאן הוא כנראה דבש ענבים, היינו תירוש מרוכז שנתאָדָה בשמש והוא הקרוי בערבית דָּבֶס. יין עתיק מאוד עשוי להיות 'קרוש כעיגולי דְּבֵלָה' (ירושלמי, סוכה, פ"ד, ה"ז; נד, ע"א).

⁷² ראה לעיל הערות 31-33.

⁷³ שני האחרונים הם כנראה יינות שיובאו מאותם מקומות: החורן וקפריסין. לא נראה בעיני לקשר יין קפריסין עם פרי הצלף, שממנו אין להפיק שום יין; על הצלף עיין בספרי עולם הצומח המקראי, עמ' 132, ערך אביונה.

⁷⁴ השווה לכאן את הכתוב: "אתה תדרך זית ולא תסוך שמן ותירוש ולא תשתה יין" (מיכה, ו', טו).

⁷⁵ ירושלמי, שם, פ"ז, ה"א; מ, סע"ב. השווה שם, נזיר, פ"ב, ה"א; מ, ע"ד: "תורה קראת לאשכול תירוש; ובני אדם קורין לגרוגרת תירוש"; משמע שגם לפירות מתוקים קראו 'תירוש'.

⁷⁶ במדבר, י"ח, יב; ישעיה, כ"ז, ז; הושע, ד', יא ועוד; וראה הערה 74.

⁷⁷ השם עשוי להיגזר מחמר-אדום (השווה 'כרם חמר' שבישעיה, כ"ז, ב, המקביל לשורק, שם, פרק ה') או מחמר-תסס.

⁷⁸ דברים, ל"ב, יד; ישעיה, כ"ז, ב; וראה להלן.

⁷⁹ הדיון הוא בכתוב "מיין ושכר יזיר" (במדבר, ו', ג).

⁸⁰ שבת, קלט, ע"ב; מועד קטן, יב, ע"ב; בבא בתרא, צו, ע"ב.

⁸¹ צמח טפיל מהסוג *Cuscuta*, שזרעיו משמשים כתבלין לשכר. בימינו משתמשים למטרה זו בצמח ה-*Lupulus*; על איזמא וכשות ראה מה שכתבתי בספרי כלאי זרעים והרכבה עמ' 145-146.

⁸² נדרים, פ"ו, ה"ט"ו; מ, ע"ב; בהתייחס למשנה שם, ו', י: "הנודר מן העדשים אסור באשישים".

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

מן המוצרים האחרים שייצרו מן הענבים נזכיר: 'חומץ יין' (במדבר, ו', ג); כן הוזכר 'חומץ תמד' שהותקן מהחרצנים והזגים שהותססו במים⁸³. גם מ'מי גפנים' (משנה ערלה, א', ז), הוא המוהל הנוטף באביב מן הגפן במקום הכריתה או הזמירה, התקינו משקה. השמרים⁸⁴ שנוצרו בעת תסיסת היין אף הם נאכלו (ראה: ברכות, כה, ע"א). מעלי הגפנים הכינו מאכל והם נחשבו כתרופה⁸⁵. הנצרים הרכים של הגפן, הם 'לולבי גפנים', שימשו כמאכל לאחר כבישה במלח או בחומץ (משנה ערלה, א', ז). הזמורות לאחר הגיזום שימשו להסקה (סנהדרין, נב, ע"א), אך בעץ הגפן אין שימוש אחר (ראה: יחזקאל, ט"ו). בימינו מגדלים את הגפן כמעט בכל חלקי הארץ כגידול בעל או שלחין, ענבי מאכל מגדלים לרוב בהשקאה ובהדליה, וענבי יין - לרוב כגידול בעל. בעוד שבזמן העתיק גידלו את הגפנים בעיקר ליין, הרי בימינו רוב הכרמים בארץ הם של ענבי מאכל שהערכה אליהם גדלה.

⁸³ משנה מעשרות, ה', ו; ערלה, א', ח; ועיין ירושלמי, דמאי, פ"א, ה"א; כא, ע"ד.

⁸⁴ ישעיה, כ"ה, ו; ירמיה, מ"ח, יא.

⁸⁵ ירושלמי, שבת, פ"ו, ח, ע"ב; עירובין, פ"י, כו, ע"ג; שבועות, פ"ג, ה"ג; לד, ע"ג.